

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті проаналізовано основні підходи до сутності соціального капіталу суспільства, визначено структуру соціального капіталу і шляхи його формування в умовах сучасної України.

В статье проанализированы основные подходы к сущности социального капитала общества, определены структура социального капитала и пути его формирования в условиях современной Украины.

The paper analyzes the basic approaches to the nature of social capital of a society and defines the structure of social capital and the ways of its forming in the present-day Ukraine.

Ключові слова: соціальний капітал, довіра, громадянська ідентичність, толерантність, соціальні зв'язки.

Ключевые слова: социальный капитал, доверие, гражданская идентичность, толерантность, социальные связи.

Keywords: social capital, trust, civic identity, tolerance, social links

Формування соціального капіталу – об'єктивний процес розвитку й демократизації сучасного суспільства. В умовах пострадянського суспільства він має позитивні й негативні аспекти. Тому виникає необхідність управління цим процесом з боку держави шляхом інституційних змін та налагодження взаємовигідних відносин між усіма суб'єктами соціалізації. Соціальний капітал, впливаючи на соціально-економічний розвиток і якість життя населення, виступає структурною компонентою цивілізованого суспільства, закріпленою неформальними нормами.

Концептуалізація соціального капіталу пов'язана насамперед із дослідженням американського соціолога і

теоретика державного управління Роберта Патнема, який активно використовував концепцію соціального капіталу у вивченні громадської активності в Італії та США на початку 1990-х років. Він стверджував, що “за аналогією з фізичним і людським капіталом, утілені у засоби праці і навчання, які підвищують індивідуальну продуктивність, соціальний капітал міститься в таких елементах суспільної організації, як соціальні мережі, соціальні норми і довіра, що створюють умови для координації і кооперації заради взаємної вигоди” [6, с. 78]. Якщо фінансовий капітал, коли його витрачають – зменшується, то соціальний капітал в міру його застосування тільки зростає, бо чим інтенсивніша практика кооперації і взаємодопомоги, тим міцніші й ефективніші мережі солідарності і більша взаємна довіра. Обсяг соціального капіталу вимірюється за двома показниками: індексом довіри і членством у громадських об’єднаннях [5, с. 489]. Отже, соціальний капітал у розумінні Р.Патнема є певною характеристикою, що охоплює рівень розвитку громадянської співпраці та здатності громадян до об’єднань, а формами соціального капіталу є соціальні норми, довіра та людські взаємини, зав’язані на співпраці. Наразі вважається, що саме в працях Р.Патнема природа соціального капіталу набуває свого узагальнення і систематизації.

Сучасне розуміння сутності феномену соціального капіталу також знаходимо у французького соціолога П.Бурдьє та американського вченого Дж.Коулмена.

П.Бурдьє визначає соціальний капітал як “сукупність існуючих або потенційних ресурсів, які пов’язані з наявністю усталеної мережі більш-менш інституціоналізованих відносин взаємного знайомства та визнання, або, іншими словами, членства в групі” [цит. за: 7, с. 27]. Отже, для Бурдьє соціальний капітал має позаекономічну природу і є дещо більше, ніж просто наявність певної сукупності групових зв’язків. Ці групові зв’язки побудовані на взаємній довірі.

Дж.Коулмен, у своїй фундаментальній праці “*Fondation of Social Theory*” [8] тлумачить соціальний капітал як один

із способів залучення елемента соціальної структури в теоретичну парадигму раціональної дії. За Дж.Коулменом, соціальний капітал – це ресурс дії. Він виділяє форми соціального капіталу: соціальні норми, зобов'язання та очікування, інформаційні канали.

Соціальний капітал є продуктом успадкованої культури й норм поведінки. Таким чином, соціальний капітал має “соціальну” і “капітальну” складові, тому що він є у відносинах більше, ніж в індивідуумах, будучи одночасно ресурсом, який приносить суспільству вигоду із часом. Однак він може призвести й до порушень нормального функціонування, якщо використовуватиметься однією групою проти інших.

Багатоаспектність терміна “соціальний капітал” та наявність численних способів вимірювання соціального капіталу суттєво впливає на висновки щодо його ролі в соціально-економічному розвитку. Практично кожне дослідження соціального капіталу вибудовує свої показники й індикатори. Існує низка причин, що зумовлюють відсутність єдиного уніфікованого індикатора для виміру соціального капіталу. По-перше, зважаючи на численні теоретичні концептуалізації поняття, визначення соціального капіталу є багатовимірним, включає різні рівні та одиниці аналізу. По-друге, жодне з доступних міжнародних порівняльних досліджень не було розроблено спеціально для вимірювання “соціального капіталу”, внаслідок чого сучасні дослідники схильні використовувати агреговані індекси згідно з власними цілями та завданнями або аналізувати окремі компоненти соціального капіталу (наприклад, соціальна довіра, довіра до інститутів, участь у виборах, участь у протестних діях, волонтерство тощо). Існує думка, що окремий аналіз довіри, громадської участі чи неформальних зв'язків з погляду їх позитивних або негативних ефектів є більш коректним, ніж створення інтегрального індексу соціального капіталу.

Для вимірювання соціального капіталу методичний інструментарій даного моніторингу включав такі показни-

ки, як рівень довіри, громадянська активність, громадянська ідентичність, толерантність та соціальні зв'язки.

Довіра може розглядатися і як джерело, і як результат соціального капіталу, а також слугувати дуже точним узагальненим показником багатьох норм, поглядів і цінностей, які лежать в основі соціального співробітництва. Френсіс Фукуяма визначає соціальний капітал як “певний потенціал суспільства або його частини, яке виникає як результат наявності довіри між нього членами” [10].

Звичайно виділяють три ключові аспекти, що дають змогу характеризувати клімат довіри в суспільстві з різних сторін: довіра до людей взагалі, до “близького кола” – друзям, знайомим, сусідам, жителям свого району, міста й довіра до інститутів – до органів влади, офіційним особам, установам. Значення відповідних індикаторів можуть бути близькі, а можуть суттєво розходитися. За результатами моніторингу, представленими в *табл. 1*, рівень міжособистісної довіри українців з початку 90-х років ХХ століття залишався незмінним до 2004 р. і трохи зріс у 2014 р.

Загальний рівень міжособистісної довіри становить 3,7 бала за 5-бальною шкалою, при цьому рівень довіри до “ближнього кола” людей (сім’ї та родичів), з якими респондент спілкується безпосередньо, виявився трохи вищим, ніж до кола “чужих” людей (колеги, співвітчизників, сусідів).

Таблиця 1

Динаміка рівня довіри респондентів до ближнього кола людей і до “чужих” (1994–2004–2014 рр.) (середній бал*)

<i>Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації)... ?</i>	<i>Скоріше негативно</i>	<i>Важко сказати, негативно чи позитивно</i>	<i>Скоріше позитивно</i>	<i>Не відповіли</i>
Великих підприємств	54,4	25,2	19,9	0,5
Малих підприємств	25,9	30,1	43,1	0,3
Землі	52,9	24,8	21,6	0,7

Таблиця 2

Динаміка рівня довіри респондентів до соціальних інститутів (1994–2004–2014 рр.) (середній бал*)

<i>Оцініть ступінь важливості особисто для Вас...</i>	<i>Відсутність значного розшарування (багаті–бідні, вищі–нижчі верстви суспільства)</i>	<i>Створення в суспільстві рівних можливостей для всіх</i>
Зовсім не важливо	2,1	1,0
Скоріше не важливо	4,3	1,7
Важко відповісти, важливо чи ні	19,5	14,5
Скоріше важливо	33,7	25,3
Дуже важливо	40,1	47,3
Не відповіли	0,3	0,3

Рівень довіри до людей взагалі в Україні виявився невисоким – нижче середнього – 4,46 за 10-бальною шкалою, це за даними Європейського соціального дослідження 2014 р. (запитання “Як Ви вважаєте, в цілому, більшості людей можна довіряти чи варто бути обережними, маючи справу з людьми?”). Цей показник вищий, ніж у таких пострадянських країнах, як Болгарія (3,32), Словаччина (3,97) Чехія (4,36), Польща (4,13), Росія (4,39) і нижчий, ніж у Словенії (4,55), Угорщині (4,80), Литві (5,08).

Отже, в Україні рівень довіри до всіх людей загалом, незалежно від обставин, нижчий, ніж довіра до близьких людей, що свідчить про низький рівень об’єднаного соціального капіталу українського суспільства. Саме слабкі зв’язки, за М.Грановеттером, є об’єднанним соціальним капіталом, який допомагає консолідувати суспільство [9]. Слабкі зв’язки є найбільшим джерелом інформації, яка може сприяти соціальній мобільності суб’єкта, тоді як у мережі сильних (стійких) зв’язків інформація, що в ній циркулює, найменшою мірою відрізняється від тієї, яку має кожний суб’єкт окремо.

Стосовно інституційної довіри, то всі соціальні інститути за рівнем довіри з боку українців можна розділити умовно на три категорії (*табл. 2*).

Перша категорія – соціальні інститути, яким українці довіряють мало (середній бал 1,9–2,2). Це політичні партії, суди, прокуратура, міліція, Верховна Рада, страхові компанії, податкова інспекція, банки.

Друга категорія – соціальні інститути, які мають рівень довіри українців ближчий до середнього (середній бал 2,4 – 2,6) – це уряд, профспілки, приватні підприємці, ЗМІ, місцеві органи влади, благодійні фонди, громадські організації, керівники державних підприємств.

Третя категорія – соціальні інститути, рівень довіри українців до яких трохи вище середнього (середній бал 2,9 – 3,3), – це церква та духовенство, армія та Президент.

Привертає до себе увагу такий факт, що різниця між цими трьома категоріями дуже невелика й умовна. І, навіть незважаючи на доволі невисокий рівень довіри українців до громадських організацій, благодійних фондів, цей рівень все ж таки вищий, ніж до системи правосуддя, політичних партій.

Стабільно від’ємну тенденцію розвитку рівня довіри українців має судова система держави, яка за роки незалежності України показала свою недієспроможність та політичну заангажованість, незалежно від політичного вектору країни.

Отже, найбільший рівень довіри українців має церква, а найменший – політичні партії. Це пов’язано із нестабільністю політичної системи України, що безпосередньо впливає на рівень довіри до влади.

Друга група показників соціального капіталу пов’язана з активною участю людей у різних громадських організаціях, назвемо їх індикаторами колективної дії. Теоретично ця група показників обґрунтована в роботах Р.Патнема. У так званій моделі Токвілля – Патнема (Tocqueville–Putnam) для розуміння динаміки й акумуляції соціального капіталу важлива частота “горизонтальних мереж

громадянської активності” і заходів в організаціях. Участь в організаціях вважається можливістю формування корпоративного мислення, колективних дій. Сила цих добровільних організацій полягає у формуванні так званої інтермедіарної сфери суспільства, яка є індикатором розвинутості громадянського суспільства і здатності частини або всього суспільства до самореалізації [1, с. 226].

Великого значення в контексті формування соціального капіталу набувають об’єднання людей за інтересами (спортивні клуби, кооперативи, товариства взаємодопомоги, культурні асоціації, професійні союзи і т.д.). Такі об’єднання сприяють накопиченню соціального капіталу у вигляді “зв’язків-оков” і “зв’язків-мостів”, виявляючи позитивний вплив на підвищення ефективності політичних інститутів. Взаємодії між людьми в таких групах і організаціях створюють горизонтальні зв’язки громадського залучення, які допомагають учасникам діяти колективно, домагаючись найбільшого позитивного впливу на продуктивність праці й рівень добробуту в співтоваристві. Таким чином, добровільні організації й взаємозв’язки можуть діяти в напрямі підтримки довіри й громадянської участі, приносячи при цьому вигоду іншим секторам суспільства, включаючи державу й ринок.

Дані моніторингу свідчать, що в принципі значення активності участі людей у різних типах організацій є достатньо низькими і переважна більшість (87%) респондентів взагалі не беруть участі в жодному із об’єднань, організацій (табл. 3). Отже, частка активних учасників громадських і добровільних організацій в Україні незначна – лише 13%. При цьому найбільш висока (відносно) активність участі спостерігається в релігійних організаціях, церковній громаді – 2,7% респондентів є членами цих організацій. Членами професійних об’єднань є 1,8% респондентів, членами клубу за інтересами – 1,6%, членами політичних партій – 1,4% і стільки ж є членами спортивних клубів, товариств. Найменша активність спостерігається в об’єднанні фермерів і в нетрадиційній профспілці (по 0,2%).

Таблиця 3

Розподіл відповідей респондентів на запитання
 “Членом якої з громадських
 або політичних організацій Ви є?” (%)

Чи вистачає Вам... ?	Не вистачає	Важко сказати, вистачає чи ні	Вистачає	Не цікавить	Не відповіли
Можливості купувати найнеобхідніші продукти харчування	25,0	22,4	51,1	1,6	0,0
Можливості харчуватися відповідно до власних смаків	41,8	27,9	26,6	3,4	0,3
Необхідного одягу	17,4	16,1	62,6	3,7	0,0
Модного та красивого одягу	30,0	23,9	25,8	20,3	0,0
Необхідної медичної допомоги	41,6	27,4	17,6	3,4	0,5
Можливості повноцінно проводити відпустку	60,5	17,9	17,6	3,4	0,5
Повноцінного дозвілля	45,3	25,0	25,0	4,7	0,0

Такий низький рівень участі українців у громадських, політичних організаціях свідчить про неготовність громадян брати участь у громадському житті, що є перешкодою не лише для створення громадянського суспільства, а й для можливостей демократизації процесів місцевого самоврядування. Незважаючи на те, що значна частина (39%) визнають важливість ролі громадських організацій у житті українського суспільства, існує великий розрив між потенційними й реальними учасниками громадських об'єднань.

На нашу думку, високий ступінь залученості людей у різні добровільні громадянські організації є характерним для розвинутих демократичних країн і є показником розвитку громадянського суспільства. Активне членство в добровільних організаціях особливо важливо для вироблення навичок і здатностей, що забезпечують можливості

самоорганізації і співробітництва. При цьому було б неправильним вважати, що це досягається лише самоорганізаційними засадами і не бачити, наскільки активною є підтримка державних, урядових структур, яка надається цим напрямом розвитку соціальних зв'язків. Тобто суттєвим фактором виступає вплив урядових інститутів на розвиток соціального капіталу нації.

Третій показник соціального капіталу це – громадянська ідентичність. Якщо довіру можна порівняти зі “змащенням” механізму соціальних відносин, то громадянську ідентичність можна образно назвати “соціальним клеєм”, що скріплює деталі цього механізму, і тим важливіша роль цього “клею”, чим більш полікультурним є суспільство. Україна, на території якої проживають представники понад 150 етнічних груп, безсумнівно, належить до полікультурних країн.

Позитивне включення індивіда в групу як принципова ознака соціального капіталу впливає з аналізу, який був зроблений П.Бурдьє. Головна ознака соціального капіталу – це об'єднання дійсних або потенційних ресурсів, пов'язаних із включенням у більш-менш міцні (інституціональні) відносини взаємних зобов'язань або визнань. Іншими словами, ідентичність може виступати чинником зміцнення соціальних зв'язків і регулювання поведінки індивіда й прийнятих ним соціальних норм. Наприклад, професійна ідентичність пов'язана з певною системою професійної активності індивіда і його включеністю в структуру соціальних зв'язків професійного співтовариства [3].

За даними моніторингу 2014 р., з громадянином України ідентифікує себе переважна більшість (65%) респондентів порівняно з 1992 р., коли громадянином України вважало себе менше половини (46%) респондентів.

Позитивна громадянська ідентичність – це головний компонент соціального капіталу суспільства. Громадянська ідентичність виконує мобілізуючу функцію колективної мотивації, колективних дій у процесі економічного розвитку.

Імовірно, громадянська ідентичність має зміст, пов'язаний з усвідомленням принципів інтеграції суспільства

шляхом включення в спільну справу, економічний і професійний простір і та ін. Тому наслідком громадянської ідентифікації буде усвідомлення індивідом своїх можливостей професійного, економічного й соціального зростання в умовах тієї держави, у якій він живе. Позитивне прийняття своєї належності до співтовариства громадян означає посилення ролі тих цінностей, які дають змогу індивідам розпоряджатися ресурсами, впорядковувати відносини, соціальні норми, включатися в соціальну структуру, а також підсилювати потенціал взаємної довіри й взаємодопомоги.

Ще одним показником, який характеризує формування соціального капіталу в Україні, є рівень толерантності в суспільстві.

Рівень толерантності громадян оцінюється за значенням Інтегрального індексу національної дистанційованості (ІНД) за 10 національностями за шкалою Богардуса (середній бал за 7-бальною шкалою соціальної дистанції). Якщо цей показник не перевищує 4 балів (готовність допустити представників вказаної національності як членів родини, близьких друзів, сусідів – сфера міжособистісного спілкування), це свідчить про толерантне ставлення до представників даної групи.

Якщо значення індексу перевищує 4 бали (згода допустити представників вказаної національності як колег – сфера соціального спілкування), однак не виходить за межі 5 балів (“нехай живуть в Україні, але контакти з ними є небажаними”), тоді ставлення до цієї етнічної групи може бути визначене як відособленість (готовність допустити представників групи як колег, мешканців країни).

До третього рівня належать представники груп населення, ставлення до яких визначається індексом у діапазоні 5–6 балів, що вказує на ізолюваність, небажання бачити представників цих соціальних груп як громадян держави, але при цьому допускається їх перебування як гостей – “відвідувачів України”.

Крайній ступінь нетерпимості – ксенофобія. У такому разі рівень індексу перевищує 6 балів, що означає повну відмову у в'їзді в країну: “Взагалі не допускав би в Україну”.

За даними моніторингу, сукупний індекс дистанційованості склав 5 балів за 7-бальною шкалою, що свідчить про дещо відособлене ставлення українців до інших етнічних груп, зокрема стосовно таких національностей, як американці, білоруси, грузини, євреї, кримські татари, німці, поляки, румуни, угорці, роми.

Кінцева мета толерантності у відносинах – відкритість, терпимість, дружелюбність, довірливість, що сприяє єднанню суспільства, досягненню міжнаціонального примирення, зняттю негативних тенденцій у сфері міжнаціональних відносин за допомогою сприйняття “чужих” культур, звичаїв, своєрідності як гідних, ціннісних явищ. Тому ми вважаємо, що рівень толерантності в суспільстві також є найважливішою складовою його соціального капіталу.

Ще одним компонентом соціального капіталу є соціальні зв'язки. За Бурдье, соціальний капітал – це сукупність доступних індивідові зв'язків, заснованих на взаємній довірі й загальноприйнятних нормах, що відкривають доступ до різноманітних ресурсів і благ, включаючи підтримку, матеріальні та фінансові кошти [2, с. 528]. Спроба виявити роль соціальних зв'язків, у тому числі віртуальних, у формуванні соціального капіталу стане об'єктом наступного дослідження.

Отже, аналіз поняття “соціальний капітал” дає змогу запропонувати таке визначення даного феномена: соціальний капітал є структурним елементом національного капіталу суспільства й інтегрованим показником результату колективних дій окремих соціальних груп, які у результаті взаємодії отримують певні вигоди.

На основі розгляду існуючих у економіці, соціології й соціальній психології підходів до складових соціального капіталу суспільства можна спинитися на такому найбільш релевантному, з соціологічного погляду, переліку його

структурних компонентів: довіра, громадянська активність, громадянська ідентичність, взаємна толерантність, соціальні зв'язки. Оцінка перелічених компонентів у їхній єдності дає змогу вивчити нову якість їх відносин, яке, властиво, і є соціальним капіталом суспільства.

Виходячи з аналізу соціологічних даних, доходимо висновку, що процес формування соціального капіталу в Україні є суперечливим. У людей практично немає довіри до інститутів, які формулюють і акумулюють соціальних капітал, однак це не означає, що вони автоматично намагаються розв'язувати свої практичні проблеми в громадських організаціях і політичних партіях, як це робиться в країнах Заходу. Відсутність соціального капіталу або його некомунітарність шкодять довірі та спільним діям. Усі відносини такого роду в українців обмежені тісним колом родичів і друзів. На сьогодні, як і в останні 20 років, понад 80% респондентів відповідають, що вони не відносять себе до жодної громадської організації. Це найнижчий показник не тільки в Європі, а й у Латинській Америці. Мабуть, це можна пояснити тим, що імітація соціальної активності (добровільно вимушена участь громадян у штучних громадських організаціях) у радянський період відбили у людей бажання і навіть сформувавши відразу до публічної активності на рівні участі в громадських організаціях.

Низький рівень соціального капіталу в посткомуністичних країнах також пов'язаний із поширеністю негативного соціального капіталу, що проявляється у корупції, місництві та злочинності. Громадянам України ще тільки належить освоювати нові форми прояву соціальної активності, нові способи солідарності колективних дій, проявляти свою активність не тільки в колі друзів або близьких, підтримувати створення нових громадських організацій, формування нового для нас типу культури – культури солідаризму, культури захисту своїх прав і свобод.

Література

1. *Адам Ф.* Социальный капитал в европейских исследованиях / Ф.Адам, Д.Подменик [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/03/01/1214892459/Adam.pdf>
2. *Бурдье П.* Формы капитала / П.Бурдье // Западная экономическая социология : хрестоматия современной классики / сост. и науч. ред. В.В.Радаев – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – С. 519–536.
3. *Иванова Н.Л.* Гражданская идентичность как социальный капитал [Электронный ресурс]. – Режим доступа : publications.hse.ru/view/96862289.
4. *Лебедева Н.М.* Ценности и социальный капитал как основа социально-экономического развития / Н.М.Лебедева, А.Н.Татарко // Журнал институциональных исследований. – 2010. – № 1. – С. 17.
5. *Лесечко М.* Інвестування у соціальний капітал: проблеми, досвід, результати / М.Лесечко, А.Чемерис // Вісник Української Академії державного управління. – 2003. – № 2. – С. 488–500.
6. *Патнэм Р.* Процветающие комьюнити, социальный капитал и общественная жизнь / Р.Патнэм. – М. : Мировая экономика и междунар. отн., 1995. – № 4. – С. 65–69.
7. *Степаненко В.* Соціальний капітал у соціологічній перспективі: теоретико-методологічні аспекти дослідження / В.Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 2. – С. 24–42.
8. *Coleman J.* Foundation of Social Theory / Coleman J. – Cambridg : Mass., 1990.
9. *Granovetter M.* The strength of weak ties / M. Granovetter // The American Journal of Sociology, 1973. – № 78(6). – P. 1360–1380.
10. *Фукуяма Ф.* Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Фукуяма Ф. – М., 2008. – 730 с.